

Szakmai beszámoló a Klebelsberg-ösztöndíj munkaterve alapján elvégzett kutatásokról

Készítette: Schmidt Szonja Emese

Kutatás címe: Ibrahim Müteferrika írói, fordítói tevékenysége és hungarikák kutatása két isztambuli gyűjteményben

Kutatás helyszíne: Isztambul (Törökország)

Kutatás időtartama: 2021. október 1- 2021. november 30.

1. A kutatás céljainak rövid bemutatása

2018-ban két törökországi gyűjtemény hungarika-alapú feltárásával kezdtem el azt a kutatómunkát, melynek során az Ibrahim Müteferrika tevékenységére vonatkozó adatok szisztematikus összegyűjtését céloztam meg egyes törökországi kéziratos gyűjteményekben. Jelenlegi kutatásom helyszíne Isztambulban a Süleymaniye Kéziratos Könyvtár, abban is két gyűjtemény vonatkozó anyaga volt. A egyik Damat Ibrahim Pasa magángyűjteménye, ő III. Ahmed uralkodása idején, 1718 és 1730 között töltötte be a nagyvezíri tisztséget, és az ő közbenjárásának köszönhető, hogy a szultán 1727-ben engedélyt adott Ibrahim Müteferrikának az első oszmán-török nyelvű munka kinyomtatására. A nagyvezír kifejezetten támogatta, ösztönözte európai művek lefordítását, az európai műveltséghez való közeledést. Isztambuli könyvtárát 1720-ban hozta létre, jelenleg a Süleymaniye Könyvtárban található meg a gyűjtemény kötetei, 1171 kézirat és 4 darab nyomtatvány. A másik gyűjtemény a Nuruosmaniye Könyvtár egyik kolekciója volt. A kutatás menetét a következőképp terveztem:

1. Damat Ibrahim Paşa Kollektio oszmán-török nyelvű köteteinek teljes körű hungarika-feltárása (1171 kéziratból és 4 db nyomtatványból az oszmán-török nyelvű kötetek)
2. Nuruosmaniye Kütüphanesi (Nuruosmaniye Könyvtár) „Müteferrika-gyűjteményének” teljes körű hungarika-feltárása (96 kötet), valamint a Nuruosmaniye Könyvtárban található, korábban Rákóczihoz vonatkozó iratokat tartalmazó anyag számbavétele

E két könyvtári állomány vizsgálata mellett Kemal Beydilli: Iki Ibrahim (Két ibrahim) című, Müteferrikával kapcsolatos új kutatási eredményeket összefoglaló művének beszerzését és tanulmányozását vállaltam, illetve Isztambulban hozzáférhető dokumentumok esetén azok beszerzését.

A korábbiakhoz hasonlóan most is céljaim között szerepelt az Isztambuli Magyar Intézettel (Liszt Ferenc Magyar Kulturális Intézet) való együttműködés.

2. A kutatás megvalósítása

2.1. A kutatás helyszínének bemutatása, a feldolgozás menete és eredményei

A világiárvány miatt Törökországban is korlátozásokat vezettek be az állami intézmények, így a könyvtárak látogatására vonatkozóan. Kiutazásom előtt tájékozódtam ezekről: a Süleymaniye Könyvtárban a kutatóknak, előzetes engedély és időpontegyeztetés esetén heti két alkalommal engedélyezett a helyszíni munka. Ez elsőre úgy tűnt, elég le fogja korlátozni a lehetőségeimet, és kétséggé vált, hogy a feldolgozni kívánt anyag egészét meg tudom-e nézni.

A könyvtár egy egykor hamámként és medreszeként használt épületben található, mely a Szulejmán-komplexum részeként épült a 16. század közepén a híres építész, Szinán vezetésével, Isztambul egyik legfontosabb műemlékcsoportja. A könyvtár magába foglalja a legtöbb isztambuli kéziratos gyűjteményt, melyeknek nagy részét digitálisan őrzi, emellett állománymegőrző és kutatási tevékenységet végeznek itt. A könyvtárban egy olvasóterem található, kb. 20 számítógéppel, a gépeken a könyvtár saját rendszeréhez kap hozzáférést az olvasó. Ebben a katalógusban fent van mind a Süleymaniye Könyvtár által kezelt 148 gyűjtemény katalógusa, a művek kb. 70%-a érhető el digitálisan. Török állampolgárságú kutatók részére ingyen kérhető másolat a művekről, viszont a külföldi kutatókra külön szabályok vonatkoznak (egy fájl/kép 6 TL, tehát kb. 150 Ft).

Az olvasóterem török nyelvű szakkönyvekkel, szótárakkal jól felszerelt, azonban internetes hozzáférést nem adnak a könyvtárban, ez meglehetősen kellemetlen és hátráltató a munka során, ha valaminek utána kell nézni.

A katalógusban jól lehet keresni, azonban a dokumentumok bibliográfiai leírásai gyakran hiányosak. A tárgyszavak sokszor hiányoznak, a szerzői és címadatok olykor pedig (európai nyelvek esetén különösen) hibásan szerepelnek, ezáltal a célzott keresés kitarató próbálkozást és szerencsét is igényel egyben. A bibliográfiai leírások nagyon szűkszavúak, a terjedelmi adatokon kívül általában semmilyen információt nem kapunk az adott tételről, azt sem jelzik külön, ha kolligátum része az adott mű, ezt csak a raktári jelzet alapján, visszakereséssel lehet megállapítani. A mű keletkezésének dátuma is ritkán, vagy gyakran megtevesztően van feltüntetve (a mű első lejegyzésének dátumát, ill. a másolat keletkezésének dátumát gyakran felcserélik). Az olvasóteremben egy könyvtáros hölgy tartózkodik, aki ellenőrzi az olvasók munkavégzését és kezeli a számítógépeket.

Október első hetében tehát megkezdhettem a munkát a könyvtárban, a két ösztöndíjas hónapban heti két, előre kiválasztott napon 9 és 16.30 óra között tudtam dolgozni az olvasóteremben. Ezen kívül a bárhol hozzáférhető online katalógust tudtam használni, azonban az így digitálisan elérhető munkák száma jóval kevesebb, a Damat Ibrahim pasa-gyűjtemény nincs is benne ebben a katalógusban, a hungarikaként kutató művek sem elérhetők így.

2.1.1. Damat Ibrahim-pasa gyűjtemény oszmán-török nyelvű munkái

A könyvtárban a munkát a Damat Ibrahim pasa-gyűjtemény online katalógusának tanulmányozásával kezdtem, kérésre a kezembe kaptam a gyűjtemény régi, nyomtatott oszmán nyelvű (arab írásos) katalógusát is. Mivel Damat Ibrahim pasa Müteferrika korának legfontosabb könyvgyűjtője volt, méltán számítottam arra, hogy a Müteferrikának általa fordításra ajánlott művek eredetijeit, esetleg fontos bejegyzéseket tartalmazó munkákat találhatok a gyűjteményben, azonban a kollekciót tanulmányozva ez nem bizonyosodott be. A gyűjteményben nem találhatók a Müteferrika-nyomdából származó ősnymtatványok, ahogy európai művek török fordításai, Müteferrikához köthető kéziratok sem.

A nyomtatott oszmán-török nyelvű katalógus (Süleymaniye Kütüphanesi, raktári szám: 2269), 1862-ben készült, benne részletesen, táblázatba foglalva láthatók az egész gyűjteményben szereplő művek témakörök szerint (főként arab nyelvű munkák). A könyvtárat a nagyvezír 1720-ban alapította. Az oszmán-török nyelvű munkák áttekintése során két darab hungarikának minősülő munkát találtam, melyről hungarika-kataszter és részletes jegyzék is készült (mellékletben): Raktári szám: 925. *Nuhbetü 'l-Tevarih ve 'l-Ahbar* /Edirneli, Muhammed b. Muhamme, terjedelmi adatok: 229 yk. 31 st. 313x210, 208x123 mm, ill. Katib Çelebi fontos munkája, a *Tuhfetü 'l-Kibar fi Esfari 'l-Bihar*, mely később nyomtatásban is megjelent a Müteferrika-nyomdában. A gyűjteményben található mű szerzői példánynak minősül.

2.1.2. Nuruosmaniye Könyvtár

A Nuruosmaniye Könyvtár „Müteferrika-gyűjteményéről”, melyről kérésre sem kaptam több információt kiutazásomat megelőzően, a helyszínen derült ki, hogy egy elírás a könyvtár által a rendelkezésemre bocsátott listán: az algyűjtemény címe hibásan van feltüntetve, az valójában „*müteferrikler*”, vagyis vegyes műveket tartalmaz (nagyreszt szultáni, defterdári összeírásokat tartalmazó kötetek (*ruznamcse*). Ezeket a köteteket a magyar vonatkozást illetően érdemes lenne átnéznie egy történésznek, azonban a idő korlátozottsága miatt ezt nem állt módomban elvégezni, a kötetek egy része nincs is digitalizálva, a digitálisan elérhető munkák pedig egybefüggő szövegeket

tartalmaznak, tartalomjegyzék és sorszámi témajelölések nélkül, így lehetetlen feladat lett volna a rendelkezésre álló idő alatt átnézni őket.

Mivel a fentiekre való tekintettel nem tudtam az elképzelésem szerint folytatni a munkát, nekiálltam átnézni a Nuruosmaniye Könyvtár teljes oszmán-török nyelvű anyagát, első körben a korábban említett Rákóczi-féle kötetet kerestem meg, valamint a Mütefferikákat, majd tételesen átnéztem a többi kötetet is.

A Rákóczi-féle iratok ellenőrzése során az alábbiak bizonyosodtak be: A 4895. leltári szám alatt található *Münşeat* (levélmintagyűjtemény) műfajba tartozó kötet magyar vonatkozású lapjai valóban hiányoznak (fol. 33, 35, 40, 91, 93-94.), csak a mű elején található tartalomjegyzékből tudható, hogy eredetileg szerepeltek benne Rákóczi által küldött, és hozzá érkezett levelek, illetve takrirok, melyek saját memorandumának török fordításai.¹ A hungarika-jelentésben ill. a csatolt jegyzékben részletezve feltüntettem a kötet tartalomjegyzékében talált adatokat ill. a hiányzó oldalak számát.

A Nuruosmaniye-gyűjteményben található azonban még több levélgyűjtemény (*Münşeat-i Türkiye* 34 Nk 4311, *Münşeat ve sulhname ve fermanlar* 34 Nk 4296, *Münşeat-i Selatin* 34 Nk 3135 *Münşeat* 34 Nk 4297), melyek számos magyar vonatkozású anyagot tartalmaznak, különösen jelentősek a 34 Nk 4311 és 34 Nk 4296 jelzetű művek. Beszámolómban – mivel kutatási témám csak áttételesen érinti a Rákóczi-emigrációt – a műben szereplő magyar vonatkozású fejezetek címeit és rövid ismertetőjét közlöm.

A *Münşeat-i Selatin*-ban (Feridun Ahmed Bey művében) szereplő levelekkel és okmányokkal – valamelyest ez a többi hasonló műfajú levélmintagyűjteményre is vonatkozik – kapcsolatban több kutató megállapította, hogy azokat fenntartásokkal kell kezelnünk, ugyanakkor számos fontos dokumentum csak ebből a műből hozzáférhető a történészek számára² A III. Ahmed szultán által írt levelek között szerepel a magyar királynak, Erdély uralkodójának, a főurakhoz, Rákóczihoz címzett levél, a mohácsi csata részletei (p. 546-563.), és számos, magyar hadjáratokkal kapcsolatos információ. Maga a mű nem ismeretlen a magyar kutatók körében sem, Magyarországon azonban tudomásom szerint nincsen példánya.

A *Münşeat ve sulhname ve fermanlar* (34 Nk. 4296) (Levélgyűjtemény, egyezmények és levelek) szintén tartalmaz Rákóczira és a magyar ügyekre vonatkozó dokumentumokat, ennek jegyzékét külön mellékletként csatolom a beszámolóhoz.

Az oszmán-Habsburg kapcsolatok szempontjából jelentős munkának és egyúttal hungarikának számít még a *Nemçe Sefaretnamesi* (34 NK 1282/2 fol. 23b-33a), melyet Mustafa Efendi írt 1731-ben. 1730-ban I. Mahmud szultán trónra lépésével érkezett Bécsbe, ottani kiküldetése alatt szerzett

1 Papp Sándor. A pozsaveráci békekötés és a magyarok. *Aetas* 33 (2018/4.) 5-19.

2 Friedrich von Kraelitz, "İlk Osmanlı Padişahlarının Isdar Etmiş Oldukları Bazı Beratlar," *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* V/28, İstanbul 1914., 242-243.

tapasztalatait, a Habsburg-birodalom történetét és saját politikai megfigyeléseit vetette papírra. Hammer megemlíti, hogy Mustafa Efendi három nyomtatott könyvet hozott ajándékba a bécsi udvarba a Müteferrika-nyomdából.³ Leginkább a Habsburg-ház történetével és politikájával foglalkozik, néhány helyen kitér a magyarokra is. Rákóczival kapcsolatban az alábbi említések találhatók a műben: „A korábban az osztrák császár által fogvatartott Rákóczi fiának levelet írtak, mellyel elérték, hogy kikerüljön a börtönből és eljusson Magyarországra. Ő a hozzá csatlakozó magyar és erdélyi katonákkal együtt megtámadta az osztrákok fennhatósága alá tartozó várakat, legalább ugyanennyi osztrákot lekardoztak, majd elég sok várban győzelmet arattak. Ily módon nyolc éven át különváltak az osztrákoktól, akik a magyar várak közül Buda, Komárom és még néhány ilyen méretű váron kívül az egész [Kárpát-]medencéből visszavonultak. Végül néhány tábornok árulása miatt legyőzték [Rákóczit], aki emiatt először a lengyelekhez, utána moszkvai cárhoz, végül a franciákhoz menekült (15/a).”⁴ Miután kiutasították az országból Rákóczi fiát, a keresztény uralkodók így a saját fennhatóságuk alá eső magyarokkal és horvátokkal azok elmondása alapján huszonnégy pontból álló békeegyezményt kötöttek, mely szerint a kincstár hiánya miatt mindegyik nap egy-egy újabb ajándék a béke feltétele, ha ezt többször megszegik, akkor az említett tárgyakat részletekben veszik el. Ha ezt nem fogadják el, akkor a maradék árut elkobozzák, Az említett csoportok közül a lutheránusok, a kálvinisták és áriánusok [unitáriusok] felekezete térjen meg és vegye fel a katolikus hitet, aki ennek ellenszegül, azoknak a vagyonát elkobozzák és erővel kényszerítik, hogy tagadja meg a vallását és vallja be az árulást. (27/a-b)”⁵ Mustafa Efendi a mű végén az osztrák hadsereg és politika állapotáról ír, és leírásaival azt próbálja bizonygatni, hogy az oszmánok számára, bár elvesztették ezt a területet, továbbra sem jelentenek erős ellenfelet a Habsburgok.

Itt, a Nuruosmaniye Könyvtár gyűjteményében található meg a korábban a Kayseri Raşit Efendi Kéziratos Könyvtárban általam beazonosított, Müteferrikának tulajdonítható Montecuccoli-fordítás másik példánya (34 Nk 3237) is (terjedelmi adatok: 153 fol.; 29 sor; 315x195; 249x115 mm.). A Kayseriben található példánnyal összevetve a Nuruosmaniye-példány tekinthető teljesnek, különböző ábrák, mellékletek szabdalják a szöveget. A fordító kilétére ebben a példányban sincs

3 Hammer, Joseph von Hammer. *Geschichte des Osmanischen Reiches* 7. 1831.

4 „evvela Nemçe Çasarı tarafında mahbus olan Rakobci ogluna mektub tahrir ve bir takrile habşden hurûc ve Macar memleketlerine vülûc itdirüb yanına cem’ olan Macar ve Erdel ‘askeriyle Nemçe zabtında olan kılâ’a hücum ve bî-hadd ve kıyâs Nemçelüyü ta’amme’i şimşir eyledikden sonra katî vâfir kılâ’a zaferyâb olub sekiz sene mikdârı bu minvâl üzere Nemçe tâ’ifesine tefrika ve Engürüs kılâ’ından Budin ve Komaran ve anlara mesâbe birkaç kal’alardan mâ’adâ sinnî havza-i tasarfı keşide kalmış iken bi’lahare ba’zı cenerallerinin hiyaneti sebebi ile münhezim olub Leh tarafına ve andan Moskov Çasarına ve andan Françe canibine rû-be-râh azimet olur.”

5 “mülûk-ı nasârânın ahvâlî böyle kendü tasarrufunda olan Macar ve Kırvat ile dahi rivâyetleri üzere Rokobci olgunı ba’de’l-ihrac yigirmi dört madde üzerine sulh ve tatmin eylemişken killet-i hazineye binâ’en beher yevm birer bid’at ihdâsı işe şurût-ı sulhun ekseri nakz idüb ism-i mâl itlak olunur nesenelerin pey-der-pey ahz eyledigine kanâ’at eylemeyüb bakiyye mallarının gasbına vesile olmak için tevâ’if-i mezburenin Luteran ve kalvin ve Aryusilerine mezheblerinden rucû’ ve katolik olmak üzere teklif ve muhalefet eyleyenlerin malların ahz ile anları dahi tenfir ve bir fitne zuhûrına intizâra muhtâc eylemişlerdir”

utalás az egész szövegben. Ahogy a Rasid Efendi Kütüphanesi-példány előszavából is, úgy innen is megtudjuk, hogy maga a török fordítás nem a eredeti olasz műből, hanem egy jezsuita pap latin fordításából készült, aki 1718-ban Bécsben készítette azt.⁶ Az ismeretlen fordító megjegyzi továbbá, hogy e mű fordításához még a francia Alain Manesson Malet építész munkáját is felhasználta, továbbá meg nem nevezett más forrásokból is átvett részeket, leginkább ábrákat, képeket. Itt fontos megjegyezni, hogy a Kayseriben található Montecuccoli-fordítás egy olyan kolligátumban található, melyben külön műként található egy Mallet-hoz köthető fordítás (Râşid Ef. 1220/1., *Âlât-i hendesiyye fî levâzimü'l harb*), tehát a Nuruosmaniye Könyvtárban található példány már egy összevont formája lehet a korábban külön-külön elkészült fordításoknak, melyeknek eredetije ezek szerint a Kayseri gyűjteményben található meg. A két munka minden szempontból fontos kultúrtörténeti dokumentum, és továbbra is sok érv szól a mellett, hogy a fordítás Ibrahim Müteferrikanak tulajdonítható, hiszen témája egybecseng az általa később megírt, nyomtatásban megjelent politika- és államelméleti traktátusával (*Usul el-hikem fî nizam el-ümem*), ezért további vizsgálata, összevetése szükséges.

2.1.2.1. Nuruosmaniye Könyvtárban található „müteferrikák”

A Nuruosmaniye Könyvtár teljes kollekcióján belül 22 kötet tartalmaz oszmán ősnymtatványokat (müteferrikákat), jegyzékét az alábbiakban közlöm. A kötetek nagy része bejegyzések nélküli, benne a Nuru Osmaniye alapító pecsétje található possessori bejegyzésként.

34 Nk 3041 *Ahval-i gazavat der Diyar-i Bosna* / el-Bosnevi-Ömer Efendi (1154)

34 Nk 3130-002 *Tarih-i Çelebizade* / Çelebizade-İsmail Asım b. Muhammed Efendi (1153)

34 Nk 3220 *Tuhfetü'l Kibar fî Esfari'l Bihar* / Katib Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife (1141)

34 Nk 3219/1 *Tuhfetü'l Kibar fî Esfari'l Bihar* / Katib Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife (1141)

34 Nk 3219/2 *Hadis-i Nev* / Müteferrika, Ibrahim (1130)

34 Nk 3005 *Cihannüma* / Katib Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife (1145)

34 Nk 3046-002 *Füyuzat-i Miknatıssiye* / İbrahim Müteferrika b. Abdullah (1144)

34 Nk 3029 *Füyuzat-i Miknatıssiye* / İbrahim Müteferrika b. Abdullah (1144)

34 Nk 3676 *Usulü'l-Hikem fî Nizami'l-Ümem* / İbrahim Müteferrika b. Abdullah el-Mühtedi (1144)

34 Nk 3675 *Usulü'l-Hikem fî Nizami'l-Ümem* / İbrahim Müteferrika b. Abdullah el-Mühtedi (1144)

6 „lisan-ı Lâtinde mâhir-ül-elfâz ve ıstilahât-ı harbiyye ile âşinâ ve mu'temed-i aleyh bir râhibe lısân-ı Latine tercüme ettirtip tarih-i mild-i Hazret-i İsâ'nın bin yedi yüz on sekiz senesinde Beç şehrinde basma ettirdi (1718). Mütercim-i hakîr kitâb-ı merkume zaferyâb oldukda mücerred Ehl-i İslâm'a imdâd ve iânet kasdıyla ibâret-ı kitâb-ı latinden Türkiye tedbil ve tercüme ve suver ve eşkâli resm ve tasvir...” (2/b)

- 34 Nk 2271 *Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Ümem* / İbrahim Müteferrika b. Abdullah el-Mühtedi (1144)
- 34 Nk 3405 *Gülşen-i Hülefâ* / Nazmizade, Hüseyin Murtaza (1143)
- 34 Nk 4785 *Ferheng-i Şu'uri* / Hasan b. Abdullah el-Halebi Su'uri (1155)
- 34 Nk 4778 *Ferheng-i Şu'uri* / Hasan b. Abdullah el-Halebi Su'uri (1155)
- 34 Nk 4780 *Ferheng-i Şu'uri* / Hasan b. Abdullah el-Halebi Su'uri (1155)
- 34 Nk 4782 *Ferheng-i Şu'uri* / Hasan b. Abdullah el-Halebi Su'uri (1155)
- 34 Nk 4784 *Ferheng-i Şu'uri* / Hasan b. Abdullah el-Halebi Su'uri (1155)
- 34 Nk 4779 *Ferheng-i Şu'uri* / Hasan b. Abdullah el-Halebi Su'uri (1155)
- 34 Nk 4781 *Ferheng-i Şu'uri* / Hasan b. Abdullah el-Halebi Su'uri (1155)
- 34 Nk 4783 *Ferheng-i Şu'uri* / Hasan b. Abdullah el-Halebi Su'uri (1155)

2.1.3. İbrahim Müteferrika-kéziratok a Süleymaniye Könyvtár különböző állományaiban

İbrahim Müteferrika munkásságát illetően a két tanulmányozott gyűjteményben található műveken kívül a Süleymaniye Könyvtár katalógusában végzett célzott keresések alapján az alábbiakkal bővültek ismereteim: A Süleymaniye Könyvtár különböző gyűjteményeiben megtalálható néhány Müteferrika által fordított, írt kézirat, melyek a Müteferrika-nyomdában később megjelent művek eredeti, kéziratos példányai lehetnek. Ezekről nem készítettem külön hungarika-kataszter adatlapot, mivel nem egy konkrét állomány áttekintése kapcsán találtam rájuk, hanem célzott kereséssel, azonban fontos hungarikának minősülnek. Ilyen a Hüsrev Paşa-gyűjteményben található 00292M jelzetű *Usul-el Hikem fi Nizam el-Ümem* című kézirat 1143-as (1730) évszámmegjelöléssel. İbrahim Müteferrika saját műve ez, mely 1144 Saban hónapjában (1731 február.) jelent meg nyomtatásban. Ez a példány tehát Müteferrika eredeti, szerzői példányának tekinthető. Terjedelme 48 folio, csakúgy, mint a későbbi nyomtatványnak is.

A katalógus szerint a könyvtár Yazma Bağışlar (Kéziratok adományok) kollekcijában található a röviden *Tarih-i Seyyah* című Irán-történet (jelzet: 02415, év: 1142), Jan Tadeusz Kruśinski művének oszmán-török fordítása, mely körül 1142-es (1729) megjelenésekor szerzői jogi vita alakult ki: Müteferrika magát sugallja fordítóként a műben, míg Kruśinski azt állította, a török fordítás is az övé. Ebben a kéziratban sem ő van feltüntetve fordítóként.

A Hamidiye-gyűjteményben 863-005 jelzet alatt található az alábbi mű: *Zeyl der Beyan-ı Mikyası Berr ü Bahr ve Mikdar-ı Mesafe-i Kürre-i Arz*, szerzőjeként İbrahim Müteferrika van feltüntetve (jelzet: 863-005). A mindössze 3 lapnyi mű egy kolligátumban szerepel más, fizikával és csillagászzal kapcsolatos, 1742 és 1744 közötti keltezésű munkákkal. Egy olyan kötetben vannak, amiben más török és arab nyelvű írások is vannak a tengerészettel fizikával, csillagászzal kapcsolatban, mindegyiknél az évszámok: 1155, 1156, 1157 (pl. Ali b. Ömer: *Risale fâ Esmâi*

Rúsumi”l-usturlab). A mágnesességről szóló rövid értekezése Müteferrika saját, szerzői példánya lehet, így különösen fontos hungarikának számít, és részben alapjául szolgálhatott a nyomdában megjelent saját művének (*Fuyuzât-i Miknatisîye*). (képek mellékletben).

Összességében elmondható, hogy Müteferrika tevékenysége az utóbbi évek törökországi és itthoni kutatásoknak köszönhetően immár teljes egészében körvonalazódni látszik: nyomdai tevékenysége és diplomáciai, tolmácsi munkaköre mellett ezek a fordítások és művek adnak leginkább bizonyosságot arról, milyen műveltséggel rendelkezett. A törökországi levéltárak és könyvtárak nagyon kevés korabeli európai művet őriznek, azt is csak Müteferrika hagyatéki defterjéből tudjuk, hogy neki is volt könyvgyűjteménye, melyben latin írásos művek is voltak. Ennek ellenére az oszmán államférfiak és könyvgyűjtők (mint Damad Ibrahim pasa kollekciójában is látható) nem tartották fontosnak ezen művek megőrzését, ezen nem képviseltek akkora értéket az Oszmán Birodalomban. A Müteferrika-nyomtatványok ellenben – ahogy Tóth Ferenc legutóbbi párizsi kutatásai is bizonyítják – igen népszerűek voltak nyugaton, talán még kelendőbbek is voltak, mint szülőhazájukban.⁷

A korábbi Klebelsberg-ösztöndíjjal végzett törökországi kutatásom eredményeivel kapcsolatban két cikkem jelent meg török nyelven az elmúlt két évben:

- Osmanlı hakimiyetinin son yıllarında Macaristan’da kitap kültürü ve Doğu ilintileri. *Doğu Batı Dergisi Balkanlar Özel Sayısı* III. 2020 (89) 9-24. (A török hódoltság utolsó időszakának könyves műveltsége Magyarországon és annak keleti vonatkozásai)
- Raşit Efendi Yazma Eser Kütüphanesinde bulunan Macar konulu bir el yazmasına dair notlar. *Şehir Kültür Sanat Dergisi* 2021 Ocak Şubat. 28-33. (Jegyzetek a kayseri Rasid Efendi Kéziratos Könyvtárban található magyar vonatkozású kézirattal kapcsolatban)

A jelenlegi kutatással kapcsolatban mindenképp szeretném tovább feldolgozni a fent megjelölt Müteferrika-kéziratokat, és a további ismeretek hozzáadásával egy átfogó cikkben összefoglalni a friss eredményeket. A fentiekben kifejtettek miatt Ibrahim Müteferrika erdélyi múltjához és kilétéhez ezek az információk nem vittek és feltehetőleg nem is fognak közelebb vinni minket, azonban a kolozsvári református és unitárius kollégium archívumában fontos lenne egy ilyen irányú kutatás a későbbiekben.

2.2. Kemal Beydilli: Iki Ibrahim című műve

7 Tóth Ferenc. Rejtőzködő török vonatkozású hungarikumok a Bibliothèque Nationale de France kéziratárában. MKSz 137. (2021) 354.

A kutatási tervben szereplő 2019-ben megjelent kötet, a neves történész, Kemal Beydilli *İki İbrahim: Müteferrika ve Halefi* című műve csak részben foglalkozik Ibrahim Müteferrikával, valójában Müteferrika örökösével, a forrásokban Kádi Ibrahimként vagy Kücsük Ibrahimként emlegetett személlyel és annak tevékenységével foglalkozik, aki Ibrahim Müteferrika halála után átvette a nyomdát. A kötet azonban fontos tényeket is tisztáz Müteferrikával kapcsolatban, így alaposan körbejárja a halála időpontjával kapcsolatos ellentmondásos találgatásokat, és a korabeli dokumentumok alapján bebizonyítja, hogy 1747. január utolsó napjaiban érte a halál. Az említett Kücsük Ibrahim valóban örököse volt, azonban nem édes, hanem fogadott fia volt, ugyanakkor megegyezik azzal a Kádi Ibrahim nevű személlyel, akire a forrásokban mint a szultáni tanács tolmácsa, hivatkoznak. Beydilli korabeli beszámolók, leginkább Penkler, a Habsburgok isztambuli követ beszámolója alapján – melyeket a kötetben közöl – arra a következtetésre jut, hogy Ibrahim Müteferrika Bonnevallal, a császári seregből kivált és a szultán szolgálatába szegődött márkival és annak köreiben eléggé jelentős francia-párti informátornak számított, és mindvégig úgy folytatta ezt tevékenységét, hogy azzal a Habsburgokkal való békekötést hátráltassa, melyről Penkler is megjegyzi, hogy mindez magyar származásának tudható be.

2.3. A kutatási témához kapcsolódó más tevékenységek

Isztambuli tartózkodásom során egyeztettem dr. Fodor Gáborral, az Isztambuli Magyar Intézet igazgatójával a lehetséges együttműködésről. Végül egy online rádióbeszélgetés mellett döntöttünk, mely az Intézet által elindított podcast-sorozat részeként jelent meg (elérhető: Spotify, Spreaker). Fodor Gábor igazgató úr az Ibrahim Müteferrikával kapcsolatos új kutatási eredményekről kérdezett, illetve beszélgettünk az éppen akkor zajló nagyszabású Müteferrika-kiállításról, mely az Ankarai Köztársasági Elnöki Palota Könyvtárában volt megtekinthető az év végéig. A beszélgetés török nyelven zajlott, az alábbi linken érhető el: <https://open.spotify.com/episode/727xArrJUR5HLgWQkNUARf>

Az említett Ibrahim Müteferrika-kiállítás 2021. szeptember 7-én nyílt meg Ankarában a Köztársasági Elnöki palota Könyvtárában. Ez volt az első olyan kiállítás Törökországban, mely teljeskörűen felölelte a nyomdász életét és munkásságát, minden, a nyomdájában napvilágot látott, általa írt, fordított mű és vonatkozó irat megtekinthető volt. A kiállítás kapcsán megjelent egy impozáns kiadvány is, melyet a témában jártas kutatók jegyeztek és minden friss (törökországi) kutatási eredmény, közérthető formában szerepel benne (https://mk.gov.tr/GalleryFiles/429/Muteferrika_sergisi-e0c2b1cf-8385-4c69-b3a0-2c6246d08851.pdf) (Erhan Afyoncu. İBRAHİM MÜTEFERRİKA (1670/ 1674?-1747). In: Müteferrika sergisi ‘21. Matbaanın Ön Sözü “Matbaacı İbrahim Efendi”. Ankara 2021.)

E kiadvány kapcsán és Erhan Afyoncu török történész újabb cikkei nyomán jutottam el egy olyan Müteferrika-fordításhoz, mely eddig nem volt nyilvántartva a magyar kutatók körében, azonban úgy tűnik, a nyomdász munkásságának fontos mérföldköve volt.

A szóban forgó mű oszmán-török nyelvű címe: *Mecmûat'ü-l hey'eti'l-kadîme ve'l-cedîde* (Régi- és új égbolt-atlasz), és Andeas Cellarius híres Atlas Coelestis című művének fordítása. A mű előszavában Müteferrika leírja, hogy III. Ahmed szultán parancsára fordította le a művet 1733-ban. A fordítás egyetlen ismert példánya Isztambulban a Katonai Múzeum Könyvtárában található, elektronikus formában azonban megtaláltam a Süleymaniye Könyvtár állományában (Askeri Mze Kütüphanesi No. 1456): szöveg: 112 fol., ábrák: 65 fol.). A mű az eredeti kiadásból átvett látványos ábrákat is tartalmaz, melyekre oszmán-törökül írták rá utólag a jelentéseket. Minden bizonnyal a fordítást is abból a célból készítette el Müteferrika, hogy az később nyomtatásban is megjelenjen, témája jól illeszkedik a nyomdában megjelent többi műhöz, erre azonban nem került sor.

Isztambuli tartózkodásom alatt két előadást tartottam a Marmara Egyetemen. Az egyiket 2021. október 19-én a Török nyelv és irodalom tanszék hallgatóinak a Turkológiai tudományos szeminárium keretein belül egy általánosabb témában (magyar-török kapcsolatok), a másikat 2021. november 16-án a Turkológiai Kutatások Intézetében „Ibrahim Müteferrika az oszmán tudomány tudomány szolgálatában nyomtatványai és fordítási tükrében” címmel.

3. Az ösztöndíjjal kapcsolatos gyakorlati észrevételek

Az ösztöndíjas kutatás megvalósítását nagyban megkönnyítette, hogy már nem kellett a korábbiakhoz hasonló számlaigénylést és dokumentálásra figyelmet fordítani. A világjárvány miatt a könyvtárak Törökországban is korlátozottan tartanak nyitva 2020. tavasza óta, így az ösztöndíj egy évvel való elhalasztása után is bizonytalan volt a megvalósíthatóság. A török bürokrácia nem mindig segítőkész a külföldi állampolgárokkal, így a Süleymaniye Könyvtárral is nehéz volt felvenni a kapcsolatot. Egy monumentális intézményről van szó, mely rengeteg kéziratos gyűjteményért felel. Kutatóként végül engedélyezték a látogatást, ám a korlátozott kutatási időszakra (2 hónap) való tekintettel sem engedélyezték, hogy heti kettőnél több alkalommal látogassak el az intézménybe. Az intézményből nem sikerült senkivel sem felvenni személyes kapcsolatot, továbbra is egy központi e-mail címen keresztül adnak csak információt, név nélkül.

Az arab betűs oszmán-török szövegek tanulmányozása különösen időigényes, ezért bár két hónap állt rendelkezésemre, a heti két alkalom komoly hátrányt jelentett a munka megvalósítása szempontjából.

Ahogy a beszámolómban is utaltam rá, a török katalógusok eléggé hiányosak, és gyakran futhatunk bele hibákba, elírásokba, ezért különös odafigyelés szükséges az adatok ellenőrzése során. Magában a Süleymaniye Könyvtárban eléggé személytelen a légkör, a könyvtár kutatói részlege külön épületrészben tartózkodik, az olvasótermet felügyelő könyvtáros hölgy pedig nem rendelkezik megfelelő szaktudással. Török nyelvtudás nélkül próbálkozni sem nagyon érdemes a könyvtárban (többször megesett ott tartózkodásom alatt, hogy külföldi kutatóknak nekem kellett tolmácsolnom a könyvtáros hölgy felé a kéréseiket, és viszont). A könyvtárban tehát mindenképpen fontos lenne egy megfelelőszeméllyel tartani a kapcsolatot kérések esetén, aki esetleg a magyar kutatók számára elérhető és gyors tájékoztatást tud nyújtani (kiutazásom előtt az is gondot okozott, hogy hetekig vártak a válasszal, ezért nagyon bizonytalan volt az egész ösztöndíj megvalósítása is).

Külön szeretném kiemelni az Isztambuli Magyar Intézet igazgatójának, Dr. Fodor Gábornak és munkatársainak (Gál Andrea, Szöllőssy Balázs) a segítőkészségét, akik kinti tartózkodásom alatt mindenben támogattak és a szállással kapcsolatosan is segítségemre voltak.

4. A kutatásban segítséget nyújtó személyek neve, elérhetősége

Fodor Gábor	igazgató, Isztambuli Magyar Intézet Kağıthane Polat Ofis, İmrahor Cad. No: 23, B Blok, Kağıthane, İstanbul 34400, Tel: +90 212 243 8288 gfodor@mfa.gov.hu
Evrım Uluşan Öztürkmen	tudományos segédmunkatárs, Marmara Egyetem, İstambul Marmara Üniversitesi - Fen - Edebiyat Fakültesi / Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / A/107, Egitim Mahellesi, Fahrettin Kerim Gökay Cd. 34722 Kadıköy/İSTANBUL evrim.ulusan@marmara.edu.tr
Gál Andrea	kulturális menedzser, Isztambuli Magyar Intézet Kağıthane Polat Ofis, İmrahor Cad. No: 23, B Blok, Kağıthane, İstanbul 34400, Tel: +90 212 243 8288 mission.ist@mfa.gov.hu
Papp Sándor	SZTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, tanszékvezető papps@hist.u-szeged.hu

5. Mellékletek

Hungarikajelentés-adatlap

Hungarika kataszter adatlap – Damad Ibrahim Pasa-gyűjtemény

Hungarika kataszter adatlap – Nuruosmaniye Könyvtár

Müteferrika-kéziratok hungarika-adatlapok

Damad Ibrahim Pasa-gyűjtemény oszmán-török nyelvű műveinek tételes jegyzéke

Damad Ibrahim Pasa-gyűjtemény, 925 jelzetű mű magyar vonatkozású részeinek tételes jegyzéke

Nuruosmaniye Könyvtár, 4311 jelzetű mű magyar vonatkozású részeinek tételes jegyzéke

Nuruosmaniye Könyvtár, 4296 jelzetű mű magyar vonatkozású részeinek tételes jegyzéke